

Research Paper

Development of a model of the curriculum of intellectual education from the perspective of Islamic texts

Hadadnia Sirous¹¹. Assistans Professor, Nourabad Mamasani Branch, Islamic Azad Univwersity, Nourabad Mamasani, Iran.**Abstract****Introduction:** The aim of the research is to present a model of the curriculum of rational education from the perspective of Islamic texts (Quran Majid and Nahj al-Balaghah).**research methodology:** This research is theoretical and descriptive-interpretative approach has been used in data analysis, Para identificar los temas se utilizó el método exploratorio de datos de la Fundación Strauss y Corbin (1990), análisis de los temas y análisis de contenido para determinar la validez del contenido. Se identificaron 82 temas básicos, 7 temas organizativos del primer nivel y 3 temas del segundo nivel según las huellas en versos, narraciones y enseñanzas en los textos islámicos (Corán Majid y Nahj al-Balaghah). Para analizar los datos en el apartado cualitativo se ha utilizado el software Yoda Mask (Maxqda, 2022). which identified 82 basic themes, 7 organizing themes of the first level, and 3 organizing themes of the second level according to the implications in the verses, narrations and teachings. were discussed in Islamic texts (Quran Majid and Nahj al-Balagha).**Findings:** The results show that intelligence in its Islamic sense, despite its conventional and general meaning under the title of "theoretical intelligence" even in the eyes of Muslim thinkers and philosophers, is a dimension of human existence and nature, which has three complementary and intertwined functions that Separating them takes us away from the comprehensive meaning of reason from the Islamic point of view. A function and concept of reason is questioning, which has the ability to recognize the realities of existence; The second is the active intellect, which includes the practical tools of perceptions and beliefs in a conscious and optional way, and the third is the worshiper's intellect, which is the direction that shows the way to salvation and salvation of man. In Islamic intellectual education, each of the curriculum elements should be compiled and designed according to the three different meanings of reason.**Conclusion:** The goals of the inquiring mind are the goals of ensuring human knowledge of God, and existence itself and its various dimensions. In the activist mind, the goals should pay attention to the category of human dignity, justice and responsibility in action; The goals of the worshiper's mind should be to create a sense of servitude and servitude and to guide and save human beings.**Received:** 09/07/2024**Accepted:** 26/09/2024**PP:** 64-78**Keywords:**

Curriculum, human existential dimensions, intellectual education, Islamic texts.

Citation: Hadadnia, S. (2024), Development of a model of the curriculum of intellectual education from the perspective of Islamic text. Ahsan Education Quarterly. Journal of Ahsan Education, Vol 1, No 1, 64-78

Corresponding author: Hadadnia Sirous**Address:** Department of Education and Psychology, Islamic Azad Univwersity, Nourabad Mamasani, Iran**Email:** S_Hadadnia@Yahoo.Com

مقاله پژوهشی

تدوین الگوی برنامه درسی تربیت عقلانی از منظر متون اسلامی

سیروس حدادنیا^۱

۱. استادیار رشته برنامه ریزی درسی، واحد نورآباد ممسنی، دانشگاه آزاد اسلامی، نورآباد ممسنی، ایران..

چکیده

مقدمه و هدف: هدف پژوهش ارائه الگوی برنامه درسی تربیت عقلانی از منظر متون اسلامی (قرآن مجید و نهج البلاغه) است.

روش شناسی پژوهش: این پژوهش از نوع نظری است و در آن از رویکرد توصیفی - تفسیری در تحلیل اطلاعات استفاده شده است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بود. برای شناسایی مضامین از روش اکتشافی داده بنیاد اشتراوس و کوربین (۱۹۹۰)، تحلیل مضامین و برای تعیین روایی محتوایی از تحلیل محتوا استفاده شد. ه به شناسایی ۸۲ مضمون پایه و ۷ مضمون سازمان دهنده سطح اول و ۳ مضمون سازمان دهنده سطح دوم با توجه به تبعات در آیات، روایات و آموزه ها در متون اسلامی (قرآن مجید و نهج البلاغه) پرداخته شد. جهت تجزیه و تحلیل داده ها در بخش کیفی نرم افزار ماسک بودا (Maxqda, 2022)، استفاده شده است.

یافته‌ها: نتایج نشان می دهند که عقل در معنای اسلامی آن، علیرغم معنای متعارف و عمومی آن تحت عنوان «عقل نظری» حتی در نزد متفکران و فیلسوفان مسلمان، بعدی از ابعاد وجودی و ماهیت انسان است که دارای سه کارکرد مکمل و در هم تنیده اند که تفکیک آنها ما را از معنای جامع عقل از منظر اسلامی نیز دور می سازد. یک کارکرد و مفهوم عقل، پرسشگری است که قابلیت در مقام شناخت واقعیت های هستی دارد؛ دوم عقل کنشگر که لوازم عملی ادراکات و باورها به صورت آگاهانه و اختیاری را شامل می شود و سوم عقل پرسشگر که جهتی است که راه رستگاری و نجات انسان را نشان می دهد. در تربیت عقلانی اسلامی باید هر یک از عناصر برنامه درسی با توجه به سه معنای مختلف عقل تدوین و طراحی شوند.

بحث و نتیجه گیری: اهداف عقل پرسشگر اهداف تأمین شناخت انسان از خداوند، و خود هستی و ابعاد گوناگون آن می باشند. در عقل کنشگر اهداف باید به مقوله کرامت، عدالت و مسئولیت پذیری انسان در عمل توجه داشته باشند؛ اهداف عقل پرسشگر باید ایجاد حس عبودیت و بندگی و مالاً هدایت و نجات انسان باشد. در این مقاله تلاش می گردد تا ضمن تدوین سه نوع برنامه درسی معطوف به پرورش هر کدام از ابعاد عقل از منظر متون اسلامی در عناصری همچون اهداف، محتوا، روش های یاددهی - یادگیری، نقش مربی، نقش متربی، محیط یادگیری و ارزشیابی، یک برنامه درسی جامع پردازد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۵

شماره صفحات: ۶۴-۷۸

واژه‌های کلیدی:

برنامه درسی، ابعاد وجودی انسان، تربیت عقلانی، متون اسلامی.

استناد: حدادنیا، سیروس. (۱۴۰۳)، تدوین الگوی برنامه درسی تربیت عقلانی از منظر متون اسلامی. فصلنامه تعلیم و تربیت احسن، دوره اول شماره یک، پاییز ۱۴۰۳، شماره صفحات ۶۴-۷۸

* نویسنده مسئول: سیروس حدادنیا

نشانی: گروه علوم تربیتی و روانشناسی، واحد نورآباد ممسنی، دانشگاه آزاد اسلامی، نورآباد ممسنی، ایران.

پست الکترونیکی: S_Hadadnia@Yahoo.Com

مقدمه

تعلیم و تربیت انسان ها و به تبع آن برنامه های درسی برای ایجاد تغییر و تحول در افراد به کار گرفته می شوند. هیچ نظام تربیتی را نمی توان یافت که برای تربیت انسان ها کوشش کند ولی جهت گیری مشخص در این کار نداشته باشد، به همین دلیل کار تعلیم و تربیت در بین همه امور زندگی حساسیت و اهمیت خاص می یابد و پرداختن به آن یک اقدام زیر بنایی و مهم تلقی می شود. آنچه امروز در بین صاحب نظران مطرح است و به عنوان یک ضرورت طرح می گردد، تولید علم با رویکرد بومی است. برای تحقق این خواسته مهم باید مبانی فکری اسلامی را با اعتماد به نفس ولی با روش علمی بررسی کرد و دلالت های مشخص برای نظریه پردازی در حوزه علوم انسانی و تربیتی استنباط نمود (Maleki, 2018).

بحث درباره برنامه درسی تربیت اسلامی و ارائه هر گونه اظهار نظری در این زمینه، مستلزم شناخت ابعاد وجودی و ماهیت انسان است، زیرا در ابتدا باید مشخص شود که انسان از چه ساحت های وجودی بهره مند است، چه صفات و انگیزه هایی در وجود او نهفته است، چه کشش ها و غرایز و فطریاتی دارد، کدام یک از این خصوصیات، ذاتی اوست و به طور طبیعی در وی یافت می شود و کدامیک از این خصوصیات، اکتسابی است. در تفکر راجع به ماهیت انسان و مبانی تعلیم و تربیت اسلامی مقولاتی خود نمایی می کنند که نمی توان از کنار آنها به سادگی گذشت (Gavadi amoli, 2005). بنابراین، باید تغییرات اساسی تری، هم در زمینه روش شناسی و هم در قلمرو منابع مطالعاتی در حوزه برنامه درسی اسلامی رخ دهد، تا تحولی عمیق در زمینه مطالعات برنامه درسی پدید آید. در این پژوهش سعی بر آن است که گام کوچکی در همین راستا، برداشته شود. بنابراین محقق به دنبال پاسخگویی به سوالاتی در همین زمینه می باشد که با توجه به ابعاد وجودی و ماهیت انسان چه ابعاد و معانی از عقل می توان در متون اسلامی از جمله قرآن مجید و نهج البلاغه، استخراج نمود؟ و با توجه به معانی مختلف عقل در متون اسلامی هریک از عناصر هفتگانه برنامه درسی چگونه باید تدوین و طراحی شود؟ و چگونه می توان الگویی از برنامه درسی تربیت عقلانی اسلامی تدوین نمود؟

روش شناسی پژوهش

هدف پژوهش حاضر تدوین الگوی برنامه درسی مقاومتی با رویکرد اسلامی سازی آموزش عالی بود. که از نظر هدف کاربردی و به لحاظ روش اجرا کیفی بود. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بود برای شناسایی مضامین از روش اکتشافی داده بنیاد اشتراوس و کوربین (۱۹۹۰)، تحلیل مضامین و برای تعیین روایی محتوایی از تحلیل محتوا استفاده شد. که به شناسایی مضامین پایه و سازمان دهنده سطح اول و دوم با توجه به تتبعات در آیات، روایات و آموزه ها در متون اسلامی (قرآن مجید، نهج البلاغه و صحیفه سجادیه)، پرداخته شد. از آنجا که جامعه ما برخوردار از غنی ترین گنجینه های علمی و دانشی چون قرآن کریم و دیگر متون اسلامی می باشد، می توان با بهره مندی از نظریه ها و راهکارهای آموزشی و درسی این گنجینه دانشی، سدی محکم و مقاوم در برابر تهاجم های نرم، ایجاد نماید. از آنجا که تدوین برنامه درسی مقاومتی نیازمند شناخت ابعاد و مولفه های مختلف ملی و بین المللی می باشد، به بررسی مباحثی چون جهانی شدن، بین المللی شدن و بومی سازی نظام آموزش عالی، پرداخته شد. همچنین شناخت دیدگاه های غربی و مقایسه تطبیقی، آشنایی با ابعاد علوم طبیعی و انسانی، کسب مباحثی در زمینه هست ها و باید ها اسلامی سازی، شفاف سازی و بصیرت افزایی در برنامه درسی، لازم و ضروری بود که به آن پرداخته شد. و در آن از رویکرد توصیفی - تفسیری در تحلیل اطلاعات استفاده شده است که به شناسایی ۸۲ مضمون پایه و ۷ مضمون سازمان دهنده سطح اول و ۳ مضمون سازمان دهنده سطح دوم با توجه به تتبعات در آیات، روایات و آموزه ها در متون اسلامی (قرآن مجید و نهج البلاغه) پرداخته شد. جهت تجزیه و تحلیل داده ها در بخش کیفی نرم افزار ماسک یودا (Maxqda, 2022)، استفاده شده است که در ابتدا به بررسی و مفهوم شناسی عقل در بین سایر ابعاد وجودی و ماهیت انسان پرداخته می شود، و سپس ابعاد و معانی مختلف عقل با استناد به آیات و روایات در قرآن مجید و نهج البلاغه استخراج و در انتها با توجه به ابعاد مختلف عقل از منظر متون اسلامی به تدوین هریک از عناصر هفت گانه برنامه درس (اهداف، محتوا، روش های یاددهی، یادگیری، ارزشیابی، نقش معلم، نقش یادگیرنده و محیط یادگیری) پرداخته خواهد شد تا سرانجام به یک الگوی برنامه درسی تربیت عقلانی دست یابیم.

یافته ها

ابعاد وجودی انسان

بر اساس آیات و روایات در متون اسلامی انسان داری چند بعد وجودی و ماهیتی می باشد: انسان موجودی دو ساحتی است؛ (مومنون، آیه ۱۲-۱۳)، یعنی علاوه بر جنبه مادی و جسمانی از ساحت غیر مادی که عنصری ملکوتی و الهی است و در فرهنگ قرآنی از آن به «روح» تعبیر می شود، بهره مند

است، و حقیقت واقعی‌اش را نیز همین ساحت غیر مادی تشکیل می‌دهد (Alame tabatabai, 2016)، روح منشاء حیات در هستی است. بنابراین به ظهور رسیدن حیات در هر مرتبه ای اعم از حیات نباتی، حیوانی و انسانی، در گرو تعلق گرفتن روح است (Bagheri, 2015).

به علاوه انسان سرشتی مخصوص به خود دارد که از آن به «فطرت» تعبیر می‌شود. واژه «فَطْرَ» در لغت به معنای شکافتن، است (Javadi amoli, 2005). البته معنای دقیق فطرت، ماهیت و ویژگی و رنگ خاص الهی است که در ذات انسان تکون یافته است. انسان موجودی دارای عاطفه، احساس نیز می‌باشد و مرکزی برای درک شهودی دارد؛ انسان دارای قلب است. واژه قلب در آیات و روایات در سه مفهوم استعمال شده است به نحوی که هم مقوله ی ادراک، هم مقوله ی انفعال و احساس و هم مقوله فعل و عمل را در بر می‌گیرد. در قرآن، فوآد (دل) نیز هم به منزله عامل درک شهودی، هم مرکز عواطف و کشش‌ها و هم مرادف عقل در نظر گرفته شده است (Bagheri, 2015).

انسان موجودی است مختار و دارای اراده آزاد (انسان، آیه ۲-۳)، مسأله "اراده و اختیار" از آن جهت که به انسان و سرنوشت او مربوط می‌شود، «جبر و اختیار» نامیده می‌شود. به رغم همه عوامل درونی، مانند غرایز و نیازها، و عوامل بیرونی، مانند مشوق‌های محیطی و با حفظ حاکمیت قدرت و اراده الهی، انسان قادر است افعالی را انجام دهد که اگر می‌خواست، می‌توانست آنها را انجام ندهد و به گونه‌ای دیگر عمل کند. به علاوه انسان موجودی اجتماعی است (روم، آیه ۵۴)، به عبارت دیگر، ماهیت انسان به گونه‌ای است که مستعد تأثیرپذیری از تجربه‌های شخصی و عوامل ذهنی است و همچنین از عوامل وراثتی و ژنتیکی و عوامل محیطی متأثر می‌شود تا هویت فردی و اجتماعی خود را بسازد. از بررسی و تحلیل مجموعه دیدگاه‌های موجود در این باره می‌توان چنین نتیجه گرفت: هویت آن بخشی از عناصر اصلی شخصیت انسان است که به دنبال عینیت پیدا کردن آن، فرد قادر می‌شود که موضع خود را در برخورد با جهان، دیگران و خویشتن به صورت شایسته مشخص، تغییر و متحول سازد (Fouzi, 2013). انسان موجودی محدود است (انبیاء، آیه ۲۳)، یعنی سرنوشت او در گرو اعمال و رفتار اختیاری اوست و نتایج اعمال خود را خواهد دید و باید در مقابل آنچه انجام داده یا کوتاهی‌ها و تقصیراتش پاسخ‌گو باشد. سرنوشت نهایی انسان بسته به خود اوست (Jafari, 1970).

انسان داری قوای نفسانی است؛ معادل کلمه "نفس" در فارسی "خود" است. و در آیات قرآن نیز به این معنا بکار رفته است. چنانچه در این آیه ملاحظه می‌کنیم: "كُتِبَ رَبُّكُمْ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةُ" (انعام، آیه ۵۴) پروردگار شما بر خودش واجب کرده است که بندگان خود را مورد رحمت قرار دهد. نفس در معنای "شخص آدمی" (یعنی مجموعه ی بدن و روحی که در آن تعلق گرفته) نیز بکار رفته است. "مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا" (مائده، آیه ۳۲). یعنی هر کس شخصی را بکشد، بی آنکه عنوان قصاص در برابر قتل شخصی دیگر را داشته باشد، یا بی آنکه او فساد و تباهی ببار آورده باشد، چنان است که گویی تمام مردم را کشته است. نفس دارای سه حالت اماره (فرمان دهنده به بدی)، لوامه (سرزنشگر) و مطمئنه (اطمینان دهنده) می‌باشد (Bagheri, 2015).

مفهوم شناسی عقل

مفهوم و قوه دیگری که در متون اسلامی به عنوان یک «قوه و نیروی انسانی» مطرح شده است، نیروی عقل می‌باشد. عقل از «عقل» گرفته شده است و «عقل» به معنای طنابی است که به وسیله آن زانوی شتر سرکش را می‌بندند و به این دلیل به عقل، عقل می‌گویند که این نیروی باطنی، شهوات و هواها و خواسته‌های شیطانی درون انسان را به بند می‌کشد. (Zahedi, 2016). در قرآن کریم عقل در معنای فارسی، فهم و ادراک و به زبان عربی مترادف است با واژه‌های حِجْر، نَهْيَة و لُب (Sajadi, 2020)، خداوند در قرآن مجید در باب اهمیت عقل و عقل‌ورزی می‌فرماید که "إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصَّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ" یعنی که بدترین جنبندها در نزد خدا، کرها و لال‌هایی هستند که تفکر نمی‌کنند (انفعال، آیه ۲۲). در ضرورت و اهمیت کارکرد عقل، حضرت علی (ع) می‌فرماید که "لَا يَسْتَعَانُ عَلَى الدَّهْرِ إِلَّا بِالْعَقْلِ" (خطبه جمعه، ۱۲۸)، یعنی جز با کمک عقل نمی‌توان بر مشکلات زندگی فایق آمد. از دیدگاه امیر المومنین (ع) انسانیت انسان به کار بست عقل اوست، "قیمه کل امریء عقله" (غرر الحکم ۱۳۶۶، ۶۷۶۳) و مهم‌ترین نعمتی که خداوند متعال به انسان ارزانی داشته است. عقل ریشه و اساس تفکر دینی را تشکیل می‌دهد و در اسلام به عنوان شریعت عقلانی توأم بودن شریعت و حیانی با عقلانیت در همه عرصه‌های حیات مادی و معنوی انسان مطرح نظر است. بر این اساس است که حضرت موسی کاظم (ع) در تبیین بیشتر، عقل را رسول حق و پیامبر درونی معرفی کرده است (Amadi, 1987). گفته می‌شود که عقل لطیفه‌ای است ربانی یا موجودی است روحانی در حوزه شناخت برتر انسان که به خاطر ماهیت و ماموریت آن عقل نام گرفته است. این عقل ارزشی که حاصل تهذیب نفس و روح است، شناختی برتر را موجب می‌شود (Zahedi, 2016).

به طور کلی با استناد به آیات و روایات در متون اسلامی می‌توان عقل را در سه بعد کلی یعنی ابعاد پرسشگری، کنشگری و پرستشگری دسته بندی نمود. تقسیم بندی که مبین ابعاد عقل از منظر و معنای اسلامی آن است.

۱. بعد پرستشگری عقل یا عقل نظری

کارکرد این بعد از عقل را می توان در عرصه و قلمرو نظر و نظری مورد توجه قرار داد. بعدی که اجمالاً می توان آن را عقل نظری نامید. در این معنا، عقل، قابلیت در نوع بشر است که به وسیله آن می تواند در مقام شناخت هستی و واقعیت های آن با ادراک مفاهیم کلی و استنتاج گزاره های توصیفی از بدیهیات و یقینیات با روش استدلال و برهان، برخی از آن ها را به صورت یقینی درک کند (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰). عقل نظری نیرویی است که با آن هست ها و نیست ها درک می شود (Javadi amoli, 2007). هم چنین، قضایای صادق را از کاذب تشخیصی دهد (عقل نظری و استکشافی) و در مقام تبیین علی یا پیش بینی وقایع مشاهده پذیر با ابداع مفاهیم و سازه ها و فرضیه پردازی و آزمون تجربی آن ها، نظریه های ظنی معتبر ارائه می کند، یا در مقام مداخله و مهار واقعیت های طبیعی و اجتماعی و رسیدن به اهدافی مشخص، ابزارها، برنامه ها و روش های مناسب را با اتکال به قدرت تخیل، خلاقیت و ابتکار خویش ابداع نماید. بنابراین انسان به کمک عقل نظری می تواند به برخی از حقایق فراتاریخی و یقینی در مورد واقعیت هستی و موقعیت آدمی دست یابد (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰).

۲. بعد کنشگری عقل یا عقل عملی

این نوع از عقل ورزی در سطح و عرصه کنش و عمل و یا به تعبیری "عقل عملی" است که به حوزه تدبیر، عزم و جزم نظر دارد و در قلمرو رفتار قرار می گیرد. اراده و گرایش آدمی گاه متوجه امور و حقایق محسوس و مادی بوده و گاه در حوزه امور خیالی و وهمی می باشد. از کشش و دفعی که در محدوده حس و خیال قرار می گیرد با عنوان شهوت و غضب یاد می شود. و گاه نیز اراده و عزم آدمی متوجه اهداف و آرمان هایی است که توسط عقل نظری شناخته شده و تأیید می شود این نوع اراده و کشش در محدوده عقل عملی قرار می گیرد. عقل عملی زانوی شهوت و غضب را عقال می کند تا انسان خردمندانه تصمیم بگیرد و به جا عمل کند (Javadi amoli, 2005).

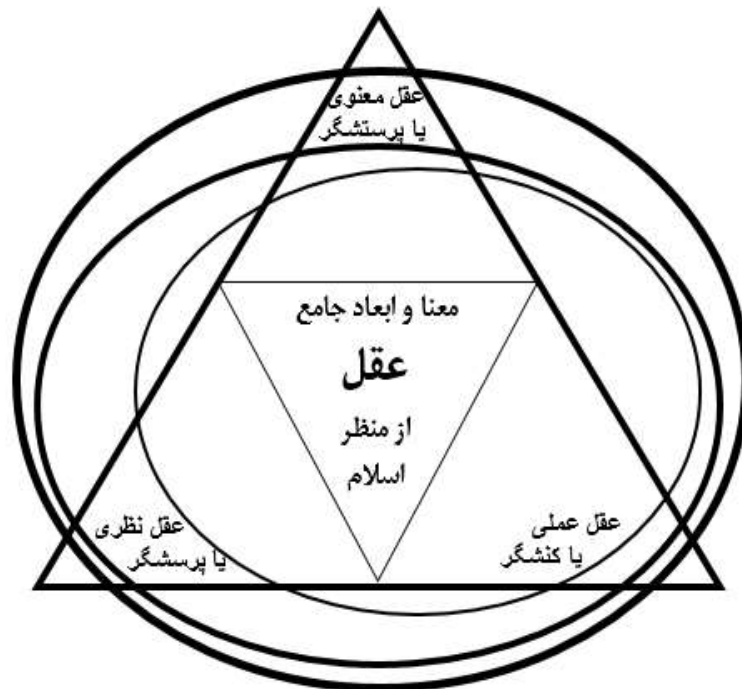
انسان گاهی لوازم عملی ادراکات و باورها را آگاهانه و اختیاری انتخاب و با عمل اختیاری مداوم به تدریج در خویش تنبیه می نماید و به وسیله ی آن به هستی جاودانه و آسایش همیشگی دست می یابد که این نشأت گرفته از عقل عملی می باشد (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰). خداوند در سوره ی انبیاء آیه ۶۷ و ۶۸ می فرماید که **"قَالَ أَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَ لَا يَضُرُّكُمْ، أَفَلِكُمْ وَ لِمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ"**، یعنی گفت: پس چرا غیر خدا چیزی را که به هیچ وجه سودتان ندهد و زیان نرساند پرستش می کنید؟ قیاحت بر شما و بر آنچه غیر از خدا می پرستید، چرا به کار خود نمی اندیشید؟ این آیه مربوط به عقل عملی می باشد زیرا عبادت فعل اختیاری انسان است. عبادت دو گونه است گاه معقول است و گاه نامعقول. امیر مومنان حضرت علی (ع) در حکمت ۱۱۵ نهج البلاغه می فرماید که دنیا چون مار خوش خط و خالی است که ظاهرش نرم و زیباست و باطنش پر از زهر کشنده. نادان فریب خورد و بدان روی آرد، ولی عاقل فهمیده از آن گریزد (Amadi, 1987).

۳. بعد پرستشگری عقل یا عقل معنوی

از منظر و معنای اسلامی کارکرد ها و دستاوردهای عقل ورزی پرستشگر و کنشگر، باید به جهتی که راه رستگاری و نجات انسان است، هدایت شود، این کارکرد بر عهده عقل پرستشگر یا به تعبیر دیگری عقل معنوی است. چون انسان آفریده خداوند است، پس غایت زیست انسانی نمی تواند فارغ از غایت آفرینش باشد و غایت آفرینش انسان، باید با غایت آفرینش جهان هماهنگ باشد. زیرا زیست آدمی در جهان و وابسته به آن است. او در خلأ به سر نمی برد. لذا هرگونه داعیه استقلال و انفکاک هدف زندگی بشر از غایت هستی، ادعایی سبک سرانه تلقی می شود و محکوم به شکست است (Zahedi, 2016). بودن در جهان، به معنی همراهی و توافق با هستی و با قانون سراسری و حرکت عمومی آن است و هم چنین باز نماندن از راه و پیمودن مسیر، انتهایی است. از این رو، قرآن کریم درباره ی جهان و انسان، هر دو، تعبیر "الی الله المصیر" را به کار می برد. **"وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ"**، و فرمانروایی آسمان ها و زمین برای خدا است و حرکت نهایی فقط به سوی او است (نور، آیه ۴۲). دست یابی به شناخت غایت هستی هدف اساسی آدمی است، اما رسیدن به این هدف، با توجه به نیروی اراده و اختیار در آدمی، مستلزم حرکت تعالی جوینه و اختیاری انسان از مراتب فرودین زندگانی به سوی خداوند متعال است (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰).

انسان در مسیر قرب الی الله، حرکت به سوی مقام عبودیت و کسب جایگاه خلیفه الهی، باید دعوت خدا و پیامبر(ص) را به سوی حیات طیبه اجابت نماید. **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ** (انفال، آیه ۲۴). به طوری که نخست برای تجلی ارزش های الهی در وجود خویش و سپس، برای محقق ساختن آن ها در دیگران و شکل گیری و اعتلای جامعه صالح بکوشد. اما هدایت الهی، علاوه بر راهنمایی (ارائه طریق). زمینه رساندن به مقصد (ایصال الی المطلوب) را برای سالکان فراهم می آورد و لذا قبول ولایت انسان کامل پیشوایان و اولیای الهی که پیامبر(ص) و امامان معصوم(ع) مصداق اکمل و اتم آنان اند را به منزله رهبران حرکت در این مسیر دشوار و مریبان حقیقی آدمی برهمگان واجب نموده است (Ali khani, 2010).

با توجه به آنچه بیان گردید معنای اسلامی عقل، معنایی سه وجهی است که باهم یک کل را تشکیل می دهند و بدون در نظر گرفتن هر یک از ابعاد کنشگری، پرسشگری و پرستشگری یا عقول نظری، عملی و معنوی، عقل معنا و مفهومی متفاوت و غیر اسلامی به خود می گیرد. بنابراین هر سه بعد مکمل یکدیگرند و این تفاوتی است که بین معنای عقل اسلامی با عقل غیر اسلامی و سکولار وجود دارد. عقل در جوامع غیر اسلامی (غربی) فقط به بعد تجربی و نظری و یا در رویکرد پراگماتیسمی به عنوان عقل عملی و کنشگر می پردازد، اما در اسلام عقل باید هم جنبه ی پرسشگری داشته باشد، هم جنبه کنشگری و هم جنبه پرستشگری (نمودار شماره ۱). به هر حال لازم است که فیلسوفان، اندیشمندان و حکمای مسلمان نیز در معنا و کارکرد عقل، معنای جامع عقل را از منظر و معنای اسلامی آن با تاکید بر سه بعد مزکور بنگرند. امری که متأسفانه چندان مورد توجه قرار نگرفته است. به گونه ای که حتی متفکران مسلمان نیز عقل را در معنای نظری و بعضاً حتی سکولار و غیر دینی به کار برده اند.



نمودار شماره (۱)، معنا و ابعاد عقل در متون اسلامی

تربیت عقلانی از منظر متون اسلامی

رب در اصل به معنای تربیت و پرورش است، یعنی ایجاد کردن حالتی پس از حالت دیگر در چیزی، تا به حد نهایی و تمام و کمال خود برسد. فرهنگ لاروس واژه ی تربیت را چنین معنی کرده است که "التربیة" فنی است که به پرورش نیروهای طبیعی، عقلی، ادبی و هنری انسان می پردازد

(Khalilger, 2017)، از دیدگاه آیات و روایات، تربیت به معنای ادب، پرورش، پروراندن، تهذیب و... به کار رفته است. خداوند می‌فرماید که "وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِی صَغِيرًا" (اسراء/ ۲۴)، یعنی بال‌های تواضع خویش را از محبت و لطف در برابر آنان فرود آر؛ بگو: پروردگارا! همان‌گونه که آنها مرا در کوچکی تربیت کردند، مشمول رحمت‌شان قرار ده. در این آیه تربیت به معنای پروراندن به کار گرفته شده است. هم‌چنین در حدیثی که از پیامبر نقل شده، تربیت به معنای ادب آمده است: "اکرموا اولادکم و احسنوا آدابهم" (Ahmadian, 2018)، فرزندان خویش را گرمی بدارید و خوب ادب‌شان آموزید. در سخنان امام علی، تربیت به معنای پرورش آمده است (Mohamadbagher Maglesi, 1411)، نکته‌ی قابل توجه این است که به کارگیری واژه‌ی تربیت نسبت به انسان مابیه‌ی برتری او به حساب می‌آید. و ارزش‌ها، احکام و دستورات، اعمال و مناسک دینی به طور کلی، تربیت به معنای پرورش دادن استعدادها است. و نه ساختن و از نو بنیاد نهادن چیزی در عرصه وجود انسان. و هدف از تربیت نیز شکوفایی و به برنشاندن ارزش‌های انسانی و متعالی است در وجود انسان (Motahari, 1987)، به طور کلی تربیت در معنای اسلامی آن، به معنای پرورش کلیه قابلیت‌های انسان به عنوان خلیفه الهی و رساندن آدمی به «حیات طیبه و الهی» در همه شئون فردی، اجتماعی و در همه ابعاد فطری، عقلانی، قلبی و نفسانی است. از این منظر باید بین تربیت و هدایت و بین رب و مربوب پیوندی استوار برقرار گردد.

برنامه درسی تربیت عقلانی

از منظر اسلامی نقش عقل در مسیر تربیت و هدایت انسان‌ها به سوی رستگاری، نقش بسیار مهم و بنیادی است. عقل آدمی، ساختاری دارد که می‌تواند حقایق و واقعیات خارجی را بشناسد و به دانشی منطبق بر واقعیات دست یابد. انسانی که به تعقل و تفکر عادت کرده باشد، به طور طبیعی انسانی سنجش‌گر، توانا در داوری و ارزیابی، پرسش‌گر و نقاد خواهد بود. تفکر عقلی یک اصل مبنایی است و بر همه‌ی ابعاد یک برنامه تربیتی و برنامه درسی تأثیر می‌گذارد. بدیهی است که نگاه به دین و تبیین موضوعات دینی، نقش عقل در کسب ایمان و معرفت دینی، انتخاب اهداف آموزشی، سازمان‌دهی محتوا، شیوه‌ی کار معلم و روش ارزشیابی، همگی تحت تأثیر این اصل، جلوه خاص به خود می‌گیرند. به علاوه، از آنجا که از منظر اسلامی عقل دارای سه کارکرد نسبتاً منفک و اما مالاً همبسته و وابسته است، ابتدا برنامه درسی و تربیتی پرورش هر کدام از ابعاد سه‌گانه مطرح می‌شود و سرانجام نیز در یک چارچوب کلی، برنامه تربیتی و درسی هر سه بعد مد نظر قرار خواهد گرفت.

الف- برنامه درسی تربیت عقلانی اسلامی در بعد عقل پرسشگر یا عقل نظری

مشکل بودن تعریف برنامه درسی مانند مشکل بودن تعاریف سایر مفاهیم در سایر علوم انسانی و علوم تربیتی است، و بدون داشتن یک فضای مفهومی نسبتاً واضح نیز نمی‌توان مباحث و تحلیل‌های بعدی از برنامه درسی را ارائه نمود. در اینجا می‌توان برنامه درسی را به عنوان طرح ساماندهی برای یادگیری در نظر گرفت، لذا باید عناصری را برای یک برنامه درسی و تربیتی تصور کنیم. (Maleki, 2018). تعداد عناصر تشکیل‌دهنده برنامه درسی و تربیتی از نظر برنامه ریزان و صاحب‌نظران، متفاوت است. اما عمده‌ترین دسته بندی که عناصر دیگر را تا حدودی در بر می‌گیرد و صاحب‌نظران بر آن‌ها اتفاق نظر دارند، شامل هفت عنصر: هدف، محتوا، روش یاددهی، ارزشیابی، نقش معلم، نقش یادگیرنده و محیط یادگیری می‌باشد. که می‌توان آنها را به عنوان مولفه‌های تدوین برنامه درسی نیز به حساب آورد و بر اساس آنها سعی نمود تا چارچوب برنامه درسی برای هر کدام از ابعاد عقل ارائه شود.

۱. اهداف: در قرآن کریم تکلیف خواسته شده از بندگان بستگی به وسع و ظرفیت وجودی اعطایی به ایشان داشته و خداوند متعال در موارد مکرری این اصل را متذکر شده‌اند. در سوره مبارکه بقره چنین می‌خوانیم که "لَا یُکَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا و سَعَهَا" (بقره، آیه ۲۳۳)، یعنی هیچ کس را تکلیف نکرد مگر به قدر توانایی او. هدف نهایی تربیت یعنی رسیدن به رضوان و قرب الهی، هدفی است که با توانایی‌های انسان تناسب دارد و انسان استعداد رسیدن به چنین مرحله‌ای را دارد. به طور کلی هدف و آرمان این بعد از تربیت، پرورش نیروی عقل نظری و توان پرسشگری و تحلیل‌متری می‌باشد.

۲. محتوا: انتخاب محتوا از مجموعه معارف اسلامی به متریان این امکان را خواهد داد تا ارزش تعقل و تفکر را در گشودن افق‌های نو در برابر آنان و توانایی بررسی مسائل و دفاع از عقاید و تقویت ایمانشان درک کنند. "قُلْ سِیْرُوا فِی الْاَرْضِ فَانظُرُوا کَیْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ" بگو: در زمین بگردید و بنگرید چگونه آفرینش را آغاز کرده است (عنکبوت، آیه ۲۰). انتخاب محتواهای درسی از متون اسلامی موجب شناخت آفرینش انسان و ویژگی‌های جسمی و روحی، عقلی، اجتماعی و فرهنگی او می‌شود. بنابراین توجه به آن در برنامه‌های درسی از اهمیت ویژه برخوردار است. تربیت اسلامی در قالب یک مجموعه از علوم، طراحی کاملی در جهت پرورش روح و تهذیب نفس انسان عرضه کرده است.

۳. نقش مربی: امام علی (ع) در مورد نقش معلم می‌فرماید که کسی که در مقام هدایت و آموزش قرار می‌گیرد، باید بیش از آموختن به دیگران، خود را پالایش روحی کند و ادب رفتاری اش، بیش از ادب گفتاری اش باشد (اصول کافی ج ۱ ص ۳۱ ره توشه سعادت، ص ۳۲). اگر معلم، فاقد

ویژگی‌های لازم یعنی الگودهی، علاقه‌مندی، گرمی و هم‌حسی و انتظارات مثبت باشند، هیچ یک از عناصر یادگیری نمی‌تواند چندان مفید و مؤثر باشد. معلم باید با ابزار؛ نشاط و شادابی، بصیرت و آگاهی، عشق و علاقه، به تربیت دانش‌آموزان بپردازد و معلمانی موفق خواهند بود که زندگی آموختن و به کمال رساندن زیر دستان سرلوحه کارشان و مسئولیتشان باشد.

۴. نقش متربی: انسان رکن اصلی تربیت است و اصالت انسان در تربیت، مهمترین اصل تربیتی است و هرگونه طرح تربیتی که منهای انسان باشد و در غیاب او تهیه شود بی نتیجه خواهد ماند. باید اذعان نمود در بعد عقل پرسشگر تا دانش‌آموز انگیزه یادگیری نداشته باشد، جریان آموزش به راحتی انجام نمی‌گیرد. دانش‌آموزان با انگیزه به درس توجه کامل دارند؛ زیرا به آنچه گفته می‌شود، علاقه‌مندند؛ انگیزه درونی دارند و فرایند یادگیری را خوشایند می‌یابند. باید تا می‌توانند سؤال بپرسند، در بحث‌های کلاسی شرکت کنند، روحیه خودتنظیمی داشته و تکالیف تعیین شده را با دقت و به موقع انجام دهند و باید بدانند که مسئولیت اصلی یادگیری برعهده خودشان است. در بعد عقل نظری، یادگیرنده، معلم را وادار می‌کند که برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های آنها به منابع اضافی و متنوع مراجعه کند و اطلاعات خود را افزایش دهد.

۵. روش‌های یاددهی - یادگیری: در بعد عقل پرسشگر، از جمله روش‌های یاددهی - یادگیری مانند مشاهده، تجربه عملی، تفکر و سخنرانی و روش پرسش و پاسخ می‌توان استفاده کرد تا نهایتاً موجب یادگیری و هضم مطالب در ذهن مخاطب گردد. برای مثال هرگاه پیامبر سخنی را می‌فرمود یا در مورد چیزی از ایشان سؤال می‌شد، سه مرتبه تکرار می‌کرد تا هم سخن آن شخص کاملاً روشن شود و هم دیگران بفهمند (Tabatabai, 2018). در روند آموزش و تعلیم می‌توان سئولاتی را مطرح کرد تا جواب سؤال یا به واسطه خود فراگیران به دست آید و استفاده از مثال‌های زیبا، در فرآیند یادگیری و تنوع و نشاط آن سهم زیادی دارد. روش یاددهی - یادگیری نباید مبهم و پیچیده باشد تا مطالب برای فراگیران قابل درک و فهم باشد.

۶. محیط یادگیری: محیط، بستری برای شکل‌گیری بسیاری از ویژگی‌های رفتاری است. به بیانی دیگر بسیاری از عواطف، عادات، سلیق و حتی طرز نگرش‌ها و نشست و برخاست‌ها به گونه‌ای شگرف از محیط تأثیر می‌پذیرد. محیط شامل خانواده، اجتماع، رسانه‌های جمعی و مدرسه می‌باشد (Farokhnia, 2019). اهمیت دادن به فضاهای آموزشی و رعایت اصول و استانداردهای مربوط به آن در طراحی این مراکز منجر به خلق محیطی متناسب با خواسته‌های روانی دانش‌آموزان و در نتیجه جامعه می‌گردد. در بعد عقل پرسشگر محیط یادگیری باید شرایط لازم برای برانگیختن حس کنجکاوی در فراگیران را محیا سازد. هرچند که محیط‌های یادگیری در بعد عقل نظری از منظر صاحب نظران برنامه‌ریزان درسی پسندیده نیست و آخرین نیز مورد انتقاد شدید واقع شده است

۷. ارزشیابی: هدف اصلی از ارزشیابی، شناخت میزان آمادگی و توانایی فراگیران و نیز اصلاح یادگیری آنان است. ارزشیابی نباید فقط به پایان دوره آموزشی اختصاص داشته باشد، بلکه هرگاه مربی لازم بداند، برای آگاهی از میزان یادگیری شاگردان، سطح استعداد و توانایی آنان، آگاه ساختن شاگردان از میزان علم و جهلشان و رشد اندیشه و تعقل آنها، به ارزشیابی آنان اقدام می‌کند (Hosinizade, 2020)، در بحث آموزش، مسئله ارزشیابی، هم باید به صورت عام و کلی یعنی ارزشیابی تربیتی مطرح باشد و هم باید ارزشیابی به معنای خاص یا ارزشیابی آموزشی مد نظر قرار گیرد و در هر صورت تأکید بر خود ارزشیابی است (جدول شماره ۱).

جدول شماره (۱) مضامین برنامه درسی پرورش عقل پرسشگر از منظر متون اسلامی

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	
	سطح اول	سطح دوم
	اهداف	<ul style="list-style-type: none"> پرورش عقل نظری و توانمندی‌های فکری و تحلیلی فراگیران؛ توانمند ساختن افراد و مجهز کردن آنان به دانش و آگاهی انتقادی در جهت روشنگری؛ تعیین ماهیت رمز آلود هستی و نظام آفرینش؛ توسعه و ایجاد معرفت و دانش جدید از آفریده‌های خداوند متعال و جهان هستی؛ کمک به شناخت انسان از خود که مقدمه‌ای برای شناخت خداوند باشد؛ رشد توانمندی حل مسائل.
	محتوا	<ul style="list-style-type: none"> استفاده از مجموعه معارف اسلامی که موجب توانایی بررسی مسائل و دفاع از عقاید و تقویت ایمان می‌شود؛ استفاده از علوم طبیعی، امکان نگرش دقیق در نظام آفرینش و تفکر منظم و منطقی را برای شاگردان فراهم می‌کند؛ استفاده از علوم انسانی، موجب شناخت آفرینش انسان و ویژگی‌های جسمی و روحی، عقلی، اجتماعی و ... می‌شود؛

<p>تلفیقی از آنچه قبلاً طراحی شده و فعالیت های که به شکل آنی و نو ظهور حادث می شوند؛</p> <ul style="list-style-type: none"> نیازها و علایق فراگیرنده مد نظر قرار گیرد. 			
<ul style="list-style-type: none"> باید دارای ویژگی‌های الگودهی، علاقه‌مندی، گرمی و هم‌حسی و انتظارات مثبت باشند؛ با ابزار؛ نشاط و شادابی، بصیرت و آگاهی، عشق و علاقه، به تربیت دانش آموزان بپردازد؛ زندگی آموختن و به کمال رساندن زیر دستان سرلوحه کارشان و باشد؛ باید بداند که دوران حافظه محوری به پایان رسیده، تفکر و تعقل همراه با تحقیق جایگزین آن شده است؛ باید بداند که تنها اکتفا به مطالب کتب درسی برای دانش آموزان امروزی کافی نیست؛ برای تثبیت عقاید دینی در فراگیر باید شرایطی فراهم کند تا خود فراگیر مطلب «بفهمد» نه آنها «بفهماند». 	<p>نقش مربی</p>	<p>عقل پرسشگر</p>	<p>برنامه درسی تربیت عقلانی</p>
<ul style="list-style-type: none"> یادگیرنده باید انگیزه یادگیری داشته باشد، زیرا جریان آموزش به راحتی انجام نمی‌گیرد؛ باید تا می‌تواند سؤال بپرسد، در بحث‌های کلاسی شرکت کند؛ متربی و موضوعات درسی به شکلی عمده در محور قرار می‌گیرد نه مربی؛ دانش آموز بیشتر تولید کننده دانش باشد؛ باید بداند که برای یادگیری موثر استفاده از دانش‌های طراحی شده قبلی لازم اما کافی نیست. 	<p>نقش متربی</p>		
<ul style="list-style-type: none"> استفاده از روش‌های مشاهده، تفکر، روش‌های تجربی، روش پرسش و پاسخ؛ استفاده از سخنرانی، تمرین و تکرار برای نشان دادن اهمیت موضوع و نهایتاً هضم آن در ذهن مخاطب؛ نباید مبهم و پیچیده باشد تا برای فراگیران قابل درک و فهم باشد؛ استفاده از رسانه‌های آموزشی برای کمک به بهتر فهمیدن، جلوگیری از یکتاخوانی، ایجاد تنوع و جذابیت. 	<p>روش یاددهی یادگیری</p>		
<ul style="list-style-type: none"> باید شرایط لازم برای برانگیختن حس کنجکاوی در فراگیران را مهیا سازد؛ در چنین محیط‌ها آموزشی عرصه برای فعالیت‌های عملی فراگیران بسیار وسیع است؛ فضای گارگاهی و آزمایشگاهی مد نظر قرار گیرد؛ بیشتر موضوعات درسی و متربی در محور قرار می‌گیرد تا مربی. 	<p>محیط یادگیری</p>		
<ul style="list-style-type: none"> باید به صورت عام و کلی باشد و هم باید به معنای خاص یا ارزشیابی آموزشی مد نظر قرار گیرد؛ ارزشیابی پس از تدریس مطرح نیست، بلکه ارزشیابی در بدو تدریس و ضمن تدریس نیز باید مد نظر باشد؛ نباید به سطوح اولیه یادگیری اکتفا کرد، بلکه باید از سطوح عمیق‌تر یادگیری نیز ارزیابی شود؛ ارزشیابی فقط محفوظات فراگیر را نسنجد، بلکه هدف سنجش میزان یادگیری است؛ باید بر اساس توانایی‌ها و میزان استعداد فراگیران طراحی شود. 	<p>ارزشیابی</p>		

ب. برنامه درسی تربیت عقلانی اسلامی در بعد عقل کنشگر یا عقل عملی

۱. **اهداف:** جهت طراحی و تدوین اهداف تربیتی در بعد عقل کنشگر، باید به کرامت و شرافت انسانی، عمل مسئولیت‌پذیری و تحقق مساوات و برابری توجه نمود. هدف کلی برنامه درسی در بعد کنشگری، رشد توانمندی‌های کرداری و رفتاری متربی بر اساس آموزه‌های اسلامی خواهد بود. به گونه‌ای که وی بتواند عرصه عمل ورزی خود را به نحو مضبوط و هدفمند مورد توجه قرار دهد.

۲. **محتوا:** حوزه‌های یادگیری و موضوعات درسی بستری است برای آماده‌سازی افراد جهت برقراری ارتباطات چهارگانه با خود، خدا، خلق و عالم خلقت می‌باشد. لازمه تحقق این ارتباطات، کسب ارزش‌های اخلاقی است که اخلاق نظری را می‌توان از طریق دروس مختلف و به شکلی تئوری به درجات متفاوت آموزش داد اما آنچه که در این بعد مهم است اخلاق عملی است. لحظه به لحظه‌ی فرآیند تحصیل متربی باید عرصه‌ی تمرین و ظهور اخلاق عملی باشد. اعتماد به نفس، مسئولیت‌پذیری، عدالت خواهی، اخلاق حرفه‌ای، پشتکار، نظم و قانون‌مداری و ... از آن دسته یادگیری‌هایی هستند که از طریق انتخاب محتوای مناسب باید رشد و تقویت شوند.

۳. **نقش مربی:** در بعد عقل کنشگر، مربی کسی است که تلاش می‌کند تا در متربی تغییر ایجاد کند. در فرآیند تربیت به ویژه تربیت اسلامی شناساندن معارف و دانش موجود توسط معلم کفایت نمی‌کند. اگر هدف تغییر باشد، به فعلیت رساندن استعدادها بالقوه لازم و ضروری است. پس آن معرفت‌های ذهنی آموخته شده را باید به شناخت‌های قلبی و اعتقادی عملی تبدیل نمود. دانش‌آموزی که از معلم خود معرفت دینی کسب کرده و توسط او معرفتش را تبدیل به باور قلبی نموده، حالا به معلمش به عنوان یک الگو نگاه می‌کند تا مانند او رفتارش را در چارچوب اعتقاداتش قرار دهد. از امام علی (ع) روایت شده که کسی که خود را در جایگاه راهنما و معلم دیگران قرار می‌دهد، باید پیش از تعلیم دیگران به تعلیم خود بپردازد و در مقام تربیت دیگران، پیش از تربیت به زبان به تربیت با عمل همت گمارد (Sadei, 2021).

۴. **نقش مربی:** در بعد عقل کنشگر مسؤلیت اصلی یادگیری با فراگیران است تا با معلمان و دیگر دست اندرکاران تربیتی. لذا فراگیران در حین آموزش نقش اصلی را ایفا کرده و از معلمان بیشتر برای هدایت و رهبری کمک می‌گیرند تا برای انتقال اطلاعات. از آنجا که ماهیت نظام کنشگر مبتنی بر فراگیر-محوری است، لذا فراگیران خود سازندگان دانش هستند. انسان باید در عرصه ی عمل قرار گیرد تا تجارب و آموزه های او درونی و نهادینه شود. عرصه کنش موجب می شود یادگیرنده فعالانه در امور محیط آموزشی مشارکت کند. تا این مشارکت پیش زمینه ای برای فعالیت های پیچیده تر و گسترده تر در جامعه شود.

۵. **محیط یادگیری:** بسیاری از صاحب نظران، محیط تربیت را دانشگاهی نامیده‌اند که هر فرد با توجه به زمینه ها و استعدادهای خویش می‌تواند از آن بیاموزد (Hemat, 2020). مشاهده ی محیط و تأمل در آن، زمینه ساز حرکت و فعالیت در فراگیران است. در عرصه عقل کنشگر، مربیان با ایجاد فضای باز و فرصت های مناسب برای فراگیران در محیط آموزشی و فراهم کردن وسایل متنوع برای آن ها، می‌توانند به طور غیر مستقیم موجبات از قوه به فعل در آمدن خلاقیت و بروز استعدادها و آموخته های قبلی را در فراگیران فراهم سازند (Hadadalavi & et al, 2019).

۶. **روش های یاددهی - یادگیری:** برای رشد و توسعه بعد عقل کنشگر، می بایست از شیوه های فعال در یادگیری و تدریس استفاده شود تا فراگیرنده صرفاً پذیرنده و منفعل نباشد و وی به شکلی عملی در تدریس محتویات درسی حضور فعال داشته باشد از جمله روش های مهم که موجب مشارکت گسترده ی فراگیران می شود، روش های معطوف به به عمل ورزی و یا شیوه های نمایشی است. روش های عملی و تمرینی روشی بسیار سودمند برای تبدیل دانش کسب شده به عمل می باشد. چنانکه رفتار و عملی که از پیامبر اکرم (ص) در انجام امور سر می زد تأثیر به سزایی بر رفتار و عمل یاران او داشت. از نمونه های سیره عملی حضرت رسول (ص) در راستای آموزش احکام دینی این بود که همه را به وضو گرفتن وا می داشت و از آنها می خواست تا اشکالات و اشتباهات یکدیگر را بر طرف نمایند. (ابن شهر آشوب، ج ۱، ص ۱۸۵).

۷. **ارزشیابی:** مسلماً روش های ارزشیابی در بعد عقل کنشگر از نوع عملی می باشد. برای انجام ارزشیابی عملی می توان از شیوه های اجرایی گوناگون در کلاس درس استفاده کرد. بدون شک این شیوه ها از هدف های دوره تحصیلی، سطح سنی فراگیران، موضوع و محتوای دروس، روش های تدریس معلم، تعداد دانش آموزان کلاس و عوامل دیگر تأثیر می پذیرند. (جدول شماره ۲).

جدول شماره (۲) مضامین برنامه درسی پرورش عقل کنشگر از منظر متون اسلامی

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده		مضمون فراگیر
	سطح دوم	سطح اول	
<ul style="list-style-type: none"> توجه به کرامت و شرافت انسانی فراگیران؛ توجه به رشد احساس مسؤلیت پذیری، و به فعلیت در آوردن دانش مربی؛ توأم نمودن علم و عمل؛ پرورش توانمندی های عملی و کرداری و رفتاری فراگیران. 	اهداف	عقل کنشگر	برنامه درسی تربیت عقلانی
<ul style="list-style-type: none"> تقویت و تحکیم ارتباطات چهارگانه تربی با خود، خدا، خلق و خلقت، از طریق ارائه محتوای مطلوب؛ رشد اعتماد به نفس، مسؤلیت‌پذیری، عدالت خواهی، و... از طریق انتخاب محتوای مناسب؛ استفاده از منابع معتبر و کسب دانش اصیل و به‌روز رسانی دانش مربیان؛ توجه به علایق مربیان و توسعه علایق جدید و مطلوب آنها از طریق محتوا؛ تقویت انگیزه یادگیری در فراگیران و زمینه اکتشاف و پژوهش و عمل فعالانه آنان. 	محتوا		
<ul style="list-style-type: none"> معلم باید تلاش کند تا معرفت‌های ذهنی آموخته شده را به شناخت‌های قلبی و اعتقادی عملی تبدیل نماید؛ معلم در رفتار و گفتار به عنوان یک الگو است؛ باید به آنچه که می گوید عمل کند؛ در فرآیند یادگیری معلم راهنما است و نقش تسهیل کننده را ایفا می کند؛ کار معلم آشکارکردن، نمایان ساختن و پرده برداشتن از فطرت و خمیر مایه های فراگیر است؛ بهترین راه برای معلم، راهی است که پیامبران الهی و پیشوایان دین از آن استفاده می‌کردند. 	نقش مربی		
<ul style="list-style-type: none"> مسؤلیت اصلی یادگیری با فراگیران است و در حین آموزش نقش اصلی را ایفا می‌کند؛ رویکرد تربیتی، فراگیر-محوری است، لذا فراگیران خود سازندگان دانش خویش هستند؛ مربیان بسته به آموزه های قبلی و تجارب گذشته به فعالیت در محیط های کارگاهی و آزمایشگاهی می پردازند؛ 	نقش مربی		

<ul style="list-style-type: none"> • استفاده از روشی هایی که فراگیرنده صرفاً پذیرنده منفعل نباشد و خود به شکلی عملی حضور فعال داشته باشد؛ • استفاده از روش های نمایشی و مشارکتی تمرینی بسیار سودمند برای تبدیل دانش کسب شده به عمل؛ • استفاده از روش های عملی و فعال در تدریس و یادگیری مانند روش کارورزی، روش آزمایشگاهی و نظائر اینها. 	<p>روش یاددهی یادگیری</p>		
<ul style="list-style-type: none"> • فراهم کردن وسایل متنوع می‌توانند به طور غیر مستقیم موجبات از قوه به فعل در آمدن توانای ها گردد؛ • وجود یک فضای عملی فعال بیشتر مورد تایید است تا یک فضای منفعل؛ • ایجاد سؤال و زمینه را برای رسیدن به جواب از طریق فعالیت عملی و میدانی . 	<p>محیط یادگیری</p>		
<ul style="list-style-type: none"> • برای سنجش میزان عملکرد فراگیران، انجام آزمایش ها و پروژه هایی به صورت فردی و گروهی لازم است؛ • بهترین شیوه ی سنجش عملکرد فراگیران از آموزه‌های خود، استفاده از روش های نمایشی و گروهی است؛ • ارزشیابی های عملی و مشارکتی موجب افزایش اعتماد به نفس در امور زندگی روزمره می شود؛ • تنها فراگیران مورد ارزیابی قرار نمی گیرند، بلکه معلمان و مربیان نیز مورد ارزیابی قرار می گیرند. 	<p>ارزشیابی</p>		

ج. برنامه درسی تربیت عقلانی اسلامی در بعد عقل پرستشگر یا عقل معنوی

۱. **اهداف:** به طور کلی مربی و متربی در هیچ مرحله‌ای احساس آرامش و سکون نخواهند داشت، تا اینکه به مرحله نهایی کمال برسند. لازمه ی تحقق این هدف پرستش خدای یگانه است، یعنی **"و ما خلقت الجن والانس الا ليعبدون"**، جن و انس را خلق نکردیم جز اینکه ما را عبادت نمایند (ذاریات، آیه ۵۶)، ایجاد حس پرستش در آدمی بیانگر آشکار شدن زوایای مختلف اندیشه است. اینکه انسان بداند، می بایست در مسیر رضایت الهی حرکت نماید و پیشانی طاعت به خاک بمالد و در مقابل معبود خویش سر طاعت خم نماید که این موضوع در گرو به کار انداختن قوه عقل و ادراک است (Motahari, 1998). انسان همواره در حال تلاش و فعالیت و در تکاپوی پیشرفت به سوی هدفی است، "هدف مذکور گاه به عنوان هدایت و رشد و گاه به عنوان قرب و رضوان و گاه طهارت و حیات طیبه، تقوی و عبادت و عبودیت معرفی شده است" (Bagheri, 2015). رسیدن به این هدف آرمانی مظهر رشد و کمال در انسان است. در این رابطه چنین می‌خوانیم که **"یا ایها الانسان انک کادح الی ربک کدحا فملاقیه"** (انشقاق، آیه ۸۴)، یعنی هان ای انسان، تو در راه پروردگارت تلاش می‌کنی و بالاخره او را دیدار خواهی کرد.

۲. **محتوا:** میل به رشد و کمال در انسان میلی اصیل است و او همواره در صدد و تکاپوی دستیابی بدان می باشد. در تربیت عقلانی این میل و گرایش باید همواره مورد توجه برنامه ریزان درسی در انتخاب محتوای دروس قرار گیرد. هر گاه این اصل بنیادین به فراموشی سپرده شود، نظام تربیتی دچار سردرگمی و ابهام می‌شود و به بیراهه می‌رود و یا از هدایت و راهنمایی این میل اصیل به سوی آنچه بدان گرایش دارد باز خواهد ماند. در تدوین برنامه های درسی آگاهی از حقایق دینی و شناخت دستورات الهی در درجه اهمیت قرار دارد زیرا این حقایق ارتباط مسقیم با زندگی فردی و اجتماعی افراد دارد.

۳. **نقش مربی:** پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید که به راستی مثل عالمان در زمین مثل ستارگان در آسمان است که مردم در تاریکی‌های خشکی و دریا به کمک آنها راه خود را پیدا می‌کنند. هرگاه این ستارگان خاموش شوند، بسا که راه یافتگان نیز گمراه شوند. گرچه روایت در مورد عالم است، اما از آنجا که معلمان نیز همان مسؤلیتی را بر دوش دارند که در این روایت برای عالم بیان شده است، پس آنان نیز مشمول این روایتند (Azimi, 2021). در بیان بعد عقل پرستشگر باید به این نکته اشاره نمود که بعد از شناخت فراگیران نسبت به معارف دینی و الهی توسط مربی، نوبت به تبدیل این شناخت‌های ذهنی به باورهای قلبی و در نتیجه تقرب الهی فرا می‌رسد. در این مرحله معلم باید با شناسایی دقیق موانع ایمان از یکطرف و درک روحیه دانش‌آموزان از سوی دیگر، تدابیری را برای از میان برداشتن آن موانع ببیند.

۴. **نقش متربی:** در تربیت عقلانی نباید صرفاً به این توجه شود که متربی دانا گردد، بلکه باید تدابیری اندیشید که از طریق روحیه ی علمی به روح حقیقت جویی دست یابد. تربیت متعلم باید برای شکوفا کردن روح او باشد. روح یادگیرنده در کودکی حالت قابل انعطاف تری دارد و هر چه بزرگتر می‌شود، انعطاف آن کمتر می‌گردد (Motahari, 1995). در بعد عقل پرستشگر، پذیرش ارزش ها و باورهای الهی متربیان بر اساس میزان اعتبارشان از دیدگاه درونی و شخصی صورت می‌گیرد، نه به سبب اقتدار تحمیل شده از خارج (از طرف والدین و مربیان) و شرایط بیرونی.

۵. **محیط یادگیری:** لازمه فراهم نمودن زمینه های مناسب جهت حرکت به سوی تعالی و تکامل و بالندگی در فراگیران، ایجاد محیطی علمی و پژوهشی، فضایی سرشار از ایمان، اخلاص، نشاط و پویایی می باشد. در حال حاضر کمتر فضای آموزشی را می‌توان دید که دارای استانداردها و شرایط مناسب برای تحقق چنین خواسته هایی باشد. در بعد عقلی پرستشگر تاثیرات محیطی می تواند هم جنبه مثبت داشته باشد و هم جنبه منفی. از شکل

ظاهری ساختمان‌ها ی آموزشی گرفته تا نحوه چیدمان کلاس‌های درسی و قرار گرفتن صندلی‌ها و حتی نوع ارتباطات انسانی و رفتار و بر خوردهای معلمان و ...، همه و همه در پذیرش و تقویت مفاهیم و ارزش‌ها، از جمله مفاهیم و ارزش‌های الهی تأثیر گذار می‌باشند. در تربیت عقلانی اسلامی لازم است محیط آموزشی شکوفا کننده ی مسائل و مبانی اسلامی و دینی باشد.

۶. **روش‌های یاددهی- یادگیری:** بهترین روش یاددهی- یادگیری، روشی است که معلم را متناسب با شرایط و امکانات و ویژگی‌های فراگیران، بهتر و آسان‌تر در نیل به هدف خود یاری رساند و در آنان شوق و ذوق یادگیری به وجود آورد. از جمله روش‌هایی که می‌تواند در بعد عقل پرستشگر حائز اهمیت باشد و بیشترین تأثیرگذاری و تغییر را در مرتبه ایجاد نماید روش‌های مشاهده ای و نمایشی و یا روش‌های فعلی و عملی می‌باشد. به گونه ای که مربی با رفتار الگویی خود نمونه ی بارز و دقیق از عمل به آموخته‌های نظری و عملی می‌باشد. همان‌طور که امام صادق (ع) می‌فرماید که "کونوا دعاء الناس بغير السننکم" یعنی مردمان را به غیر زبان‌هایتان به سوی حق دعوت نمایند (اصول کافی، ج ۲، ص ۷۸).

۷. **ارزشیابی:** ارزشیابی نقش تسهیل کننده یادگیری را دارد و مکمل تحقق اهداف در این بعد می‌باشد. با توجه به اینکه تحقق این بعد از عقل از حساسیت و اهمیت ویژه ای برخوردار است بنابراین هر گونه اشتباه و خطا از طرف مربیان و دست‌اندرکاران نه تنها منجر به انحراف یادگیرنده از مسیر و هدایت درست او به سمت هدف اصلی یعنی رسیدن به کمال مطلق خواهد شد، بلکه موجب سرخوردگی و بد بینی نسبت به این مسیر الهی و حقیقت یابی شده و انگیزه را برای هرگونه اطاعت و بندگی از او سلب خواهد نمود (جدول شماره ۳).

جدول شماره (۳) مضامین برنامه درسی پرورش عقل پرستشگر از منظر متون اسلامی

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده		مضمون فراگیر
	سطح اول	سطح دوم	
<ul style="list-style-type: none"> • پرورش حس پرستش، زیرا این حس بیانگر آشکار شدن زوایای مختلف اندیشه است؛ • پرورش روحیه عبادت بعنوان اصلی ترین هدف آفرینش انسان؛ • توسعه در پاکی و صفای دل و تطهیر آن از پلیدی‌های که بر هدایت و رشد انسان موثر است. 	اهداف	عقل کنشگر	برنامه درسی تربیت عقلانی
<ul style="list-style-type: none"> • ارائه محتوا به منظور کسب آگاهی از حقایق دینی و شناخت دستورات الهی؛ • ارائه محتوا به منظور الهام‌گیری از جهان هستی و زیبایی‌های طبیعت؛ • ارائه محتوایی که به بیداری و رشد استعداد‌های مرتبه‌ی و راهنمایی وی به سوی کشف حقیقت هستی. 	محتوا		
<ul style="list-style-type: none"> • شناخت فراگیران نسبت به معارف دینی و الهی؛ • شناسایی دقیق موانع رشد ایمان و درک روحیه فراگیر و اتخاذ تدابیری برای از میان برداشتن موانع رشد و تعالی فراگیر؛ • بیدار کردن فطرت پاک و مستعد و به فعلیت رساندن آن در فراگیران و نقش ایمان‌آفرینی در آنان؛ • معلم باید با مرتب‌سازی طوری رفتار کند که عزت نفس و کرامت انسانی آن‌ها حفظ و تقویت و شکوفا شود. 	نقش مربی		
<ul style="list-style-type: none"> • پذیرش آگاهانه و آزادانه ارزش‌ها و باورهای الهی؛ • التزام عملی به ارزش‌ها و احکام اسلامی. 	نقش تربیتی		
<ul style="list-style-type: none"> • روش‌های مشاهده ای و نمایشی و عملی بیشترین تأثیرگذاری و تغییر را در مرتبه ایجاد نماید؛ • استفاده از روایت و داستان‌هایی از زندگی امامان و پیامبران موجب آشنایی فراگیران از چگونگی پاسداشت آنان از نعمت‌های خداوند خواهد شد. 	روش یاددهی یادگیری		
<ul style="list-style-type: none"> • ایجاد محیطی علمی و پژوهشی، فضایی سرشار از ایمان، اخلاص، نشاط و پویایی؛ • محیط آموزشی شکوفا کننده ی مسائل و مبانی اسلامی و دینی باشد.. 	محیط یادگیری		
<ul style="list-style-type: none"> • نقش تسهیل کننده یادگیری را دارد و مکمل تحقق اهداف در این بعد می‌باشد؛ • تناسب ارزشیابی با سطح یادگیری فراگیران اهداف مورد نظر • ارزشیابی‌های عملی و رفتاری مرتب‌باز. 	ارزشیابی		

به طور کلی در یک جمع بندی و باهم نگری می توان در خصوص تدوین یک برنامه تربیتی و درسی و در ابعاد سه گانه عقل از منظر متون اسلامی، چارچوب زیر را ارائه نمود (جدول شماره ۴).

جدول شماره (۴) برنامه درسی تربیت عقلانی با توجه به ابعاد سه گانه عقل از منظر متون اسلامی

برنامه درسی	ابعاد عقل		عقل پرستشگر
	عقل کنشگر	عقل پرستشگر	
تربیت عقلانی	اهداف	شناخت انسان از هستی و آفرینش و خودش تا منجر به خدا شناسی شود.	پرورش و ایجاد حس عبودیت و بندگی در متری.
	محتوا	الهام گیری از جهان هستی و زیبایی های آن.	استفاده از معارف اسلامی و علوم طبیعی و انسانی.
	نقش معلم	شناخت موانع تقویت ایمان و شناخت متری	پرورش دهنده توانمندی های ذهنی و عقلانی متری.
	نقش متری	پرستشگر و فعال.	پیروی از فرامین پروردگار .
	روش یاددهی یادگیری	تکرار و تمرین، تمثیل و روش علمی.	روش مشاهده و تفکر، تدبیر.
	محیط یادگیری	باید موجب درون سازی حس پرستشگری شود.	حس کنجکاوی را برانگیزد.
	ارزشیابی	باید سطوح نگر باشد. و فقط و محفوظات را نسنجد.	عملی و نامحسوس و به شکل گروهی.

بحث و نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف تدوین الگوی برنامه تربیتی و درسی پرورش عقلانی از منظر متون اسلامی انجام گرفته است. لذا می بایست مفاهیمی در مورد ابعاد وجودی و ماهیت انسان که جنبه هستی شناختی و وحیانی دارد از متون اسلامی استخراج و مورد بحث و بررسی قرار گیرد، با توجه به آیات و روایات در متون اسلامی ابعاد وجودی و ماهیت انسان دارای ویژگی های خاصی است که موجب تمایز انسان اسلامی با انسان غیر اسلامی می شود. نتایج این بررسی نشان می دهد که انسان دارای ابعاد وجودی چون روح، نفس، فطرت، عقل، دل، اراده و اختیار و هویت جمعی می باشد. در این میان عقل نیز بعدی از ابعاد وجودی و ماهیت انسان است. عقل از منظر اسلامی نیروی است باطنی که شهوات و هواها و خواسته های شیطانی درون انسان را به بند می کشد. عقل ریشه و اساس تفکر دینی را تشکیل می دهد و اسلام به عنوان شریعت عقلانی باید توأم نمودن عقلانیت با شریعت و وحیانی در همه عرصه های حیات مادی و معنوی انسان مد نظر قرار دهد. به طور کلی برداشت هایی که از ابعاد و معانی عقل در متون اسلامی وجود دارد می توان آنها را در سه بعد کلی پرستشگری، کنشگری و پرستشگری دسته بندی نمود.

در بعد عقل پرستشگر، عقل، قابلیت در نوع بشر است که به وسیله آن می تواند در مقام شناخت واقعیت های هستی با ادراک مفاهیم کلی و استنتاج گزاره های توصیفی از بدیهیات و یقینیات با روش استدلال و برهان، برخی از آن ها را به صورت یقینی درک کند. عقل ورزی کنشگر در سطح و عرصه کنش و عمل است. عقل کنشگر یا عملی به حوزه تدبیر، عزم و جزم نظر دارد و در قلمرو رفتار قرار می گیرد. انسان گاهی لوازم عملی ادراکات و باورها را آگاهانه و اختیاری انتخاب و با عمل اختیاری مداوم به تدریج در خویش تنبیت می نماید و به وسیله ی آن به هستی جاودانه و آسایش همیشگی دست می یابد که این نشأت گرفته از عقل عملی می باشد. عقل ورزی پرستشگر و کنشگر باید به جهتی که راه رستگاری و نجات انسان است هدایت شود، این امر بر عهده عقل پرستشگر است. چون انسان آفریده خداست پس غایت زیست انسانی نمی تواند فارغ از غایت آفرینش باشد و غایت آفرینش انسان، باید با غایت آفرینش جهان هماهنگ باشد و دست یابی به این غایت هستی هدف اساسی انسان است. هر سه بعد مکمل یکدیگرند و این است تفاوت معنای عقل اسلامی با عقل غیر اسلامی و سکولار. عقل در جوامع غیر اسلامی (غربی) فقط به بعد تجربی و نظری قضیه می پردازد اما در اسلام، عقل هم جنبه ی پرستشگری دارد، هم جنبه کنشگری و هم جنبه پرستشگری. هر یک از ابعاد عقل تشکیل دهنده یک رأس از مثلث هستند که نبود هر کدام موجب نقصان در شکل گیری آن مثلث می شود.

اما گرچه عقل انسان در متون اسلامی به عنوان وسیله هدایت انسان ها تلقی شده است، اما بدون تربیت به تکامل نمی رسد. تربیت به معنای نشو، نما دادن، تأدیب نمودن و از حالت نقصان به حد تمام و کمال رساندن و... آمده است. از دیدگاه آیات و روایات، تربیت به معنای ادب، پرورش،

پروراندن، تهذیب و...، به کار رفته است. در این باور، نقش مربیان و متولیان تربیت، شناخت و پرورش استعدادها است، مربی و متولیان باید استعدادهای موضوع تربیت را بشناسند، در جهت استعدادهای او کار کنند و او را رشد دهند. در منابع اسلامی بر لزوم تربیت عقلانی تأکید بسیاری شده است؛ تا جایی که تقویت جنبه عقلانی سبب هدایت به سمت حقیقت هستی می شود و مضافاً آنکه عقل جز در بستر علم نمی روید و عالم شدن نیز مستلزم این است که فرد مورد تعلیم و تربیت قرار گیرد.

حامی مالی

هزینه های مطالعه حاضر از سوی نویسنده مقاله تامین شد.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسنده مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

References

- Ahmadi, F. (1404 A.H.), *Mujajm Maqayys al-Lagheh*, Research: Abdus Salam Mohammad Haroun, Egypt, Mostafa Al-Babi Company.
- Ahmadian, Ibrahim, (2018), *Guide to Humanity* (translation of Nahj al-Fasaha); Qom: Parsayan; second edition; p. 51.
- Bagheri, Khosrow, (2015), *A new look at Islamic education*, Madrasah Publications, second edition. P. 12.
- Jafari, Mohammad Taqi, (1970), *Man in the Horizon of the Qur'an*.
- Javadi Amoli, Abdullah, (2005), *Nature in the Mirror of the Qur'an*, Quarterly Journal of Religious Human Studies, Year 7, Number 23, pp. 5-28
- Haddad Alavi, Hassan, (2019), *Vocabulary of Quranic Words*, translated by Seyyed Gholamreza Khosravi Hosseini, Volume 1 and 2, Mortazavi bookstore.
- Hosseinizadeh, Seyyed Ali, (2020), *educational evaluation in the life of the Prophet (pbuh) and Ahl al-Bayt (pbuh)*, Islamic Education Quarterly, year 3, number 5, pp. 37-54.
- Khalil Jar, (2017), *Larus Arabic-Persian culture*; Translator: Hamid Tabibian; c 2; Tehran: Amir Kabir; seventh edition; P. 555.
- Zahedi, Morteza, (2016), *Educational Theory of Islam*, first edition, Tehran, Sabra Cultural Institute, p. 285.
- Sadei, Ali, (2021), *Characteristics of the ideal religious teacher and his role in the formation of students' religious identity*, collection of articles, 4th Symposium on the position of education, the teacher's role in education, Vol. 2, Tehran: Education Publications, p. 725.
- Sajjadi, Seyyed Ibrahim, (2020), *Qur'an and innate training*, Qur'anic Research Quarterly, No. 61.
- Tabatabai, Mohammad Hossein, (2018), *Sunan al-Nabi*, Bostan Kitab Qom, first edition, pp. 124-130.
- Tabatabaei, Mohammad Hossein, (1363), *Tafsir al-Mizan*, translated by Mohammad Baqer Mousavi Hamdani, Islamic Publications Office, vol. 17, p. 211
- Azimi, Siros, (2021), *What is education not*, 7th edition, Tarbiat publishing house, Tehran.
- Alikhani, Ismail, (2010), *Semantic analysis of "Nearness to God" in the Holy Qur'an*, Qur'an Knowledge, Year 3, Number 1, Series 5, Pages 109-144.
- Farrokhnia, Mina, (2019), *How to fascinate children with architecture*, Javan newspaper: No. ۳۵۷۳: ۲۴/۹/۹۰.
- Fawzi, Yahya, (2013), *Theoretical foundations and capabilities of the reformist discourse of Shiite Islamists*, Volume 61, pp. 61-96.
- Holy Qur'an, translation and commentary, Elaha Qomshei/Ayatollah Makarem Shirazi/Ayatollah Hashemi Rafsanjani
- Majlesi, Mohammad Baqer, (1403), *Bihar al-Anwar*, Beirut, vol. 74/60/100, pp. 154/229/142.

Marzooqi, Rahmat Elah and Safari, Yahya, (2006), the principles and methods of rational education from the perspective of Islamic texts, Islamic Education Quarterly, year 3, number 5, pp. ۱۱۵-۱۳۴.

Motahri, (1987), Familiarization with Islamic Sciences, Theology, Sadra Publications, Qom, 8th edition, p. 13.

- Motahari, Morteza, (1995), collection of works, Tehran, Sadra Publications, volume 1, p. 39-

Motahri, Morteza, (1998), Prophetic Life, p. 58.

Maleki, Hassan, (2018), The perspective of natural-spiritual curriculum based on the philosophy of Islamic education, Congress of Humanities, Tehran.

Hammet, Ali Reza, (2020), Islamic education (specializing in pathology of religious education); Tehran: Islamic Tarbiat; First Edition; 1380; P. 7.